

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня)

доктар гістарычных навук,

заг. Лабараторыі праблемаў рэгіянальнай культуры ГрДУ

Праблемы перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі

Метадалагічныя падставы вывучэння айчынай гісторыі культуры ў беларускай гістарычнай навуцы яшчэ толькі пачынаюць закладвацца. Нягледзячы на тое, што факталагічны матэрыял дзесяцігоддзямі назапашваецца спецыялістамі розных галін ведаў (мастацтвазнаўцамі, гісторыкамі, літаратуразнаўцамі, гісторыкамі тэатра і архітэктуры) ён пакуль што адвольна размяркоўваецца па перыядах і этапах. Айчынная навука не выпрацавала не толькі агульную перыядызацыю нашай гісторыі культуры, але нават агульныя прынцыпы, па якіх можна было бы падыходзіць да гэтай праблемы. У даследаваннях, прысвечаных асобным галінам культуры і асобным яе з’явам, вектар часу разбіваецца на адвольныя адрэзкі, назвы якіх і памер залежыць ад асабістага жадання аўтара, ад таго, якую з найбольш ужываных сярод нашых навукоўцаў тэрміналогію ці перыядызацыю ён лічыць карыснай для мэтай свайго даследавання.

Абагульняючы найчасцей ужываныя ў нашай навуковай практыцы падыходы да перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі, іх умоўна можна падзяліць на некалькі тыпаў. Першы з іх – падзел гісторыі культуры на адрэзкі, адпаведныя пераломным этапам у сацыяльна-эканамічнай ці палітычнай гісторыі Беларусі. Па гэтым прынцыпе часцей за ўсё размяркоўваецца факталагічны матэрыял у падручніках, у абагульняючых працах па гісторыі Беларусі, дзе гісторыя культуры адыгрывае падпарадкаваную ролю ў стасунку да сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця. Такім чынам з’яўляюцца азначэнні накшталт “Культура Беларусі ў 13-15 ст.”, “Культура Беларусі ў часы ВКЛ” і г.д.¹ Як правіла, такая перыядызацыя мае эклектычны характар, бо ў якасці межаў перыядаў пазначаюцца адначасова і канкрэтныя стагоддзі ці гады (напрыклад, першая палова 19 ст., 9 - 12 ст. і г.д.), і важныя палітычныя падзеі (міжваеннае дваццацігоддзе, падзелы Рэчы Паспалітай і г.д.). Ніякіх уяўленняў аб ходзе і асаблівасцях уласна гісторыка-культурнага працэсу такая перыядызацыя не дае. Больш таго, яна стварае падставы для разгляду культуры як падпарадкаванай, другараднай галіны жыцця грамадства, якая носіць дыскрэтны характар і не мае ўласнай логікі развіцця. Абранне ў якасці храналагічнай мяжы ў развіцці культурных працэсаў палітычнай падзеі можа быць апраўданым толькі ў тым выпадку, калі яна стварае цалкам новыя ўмовы развіцця культуры, уздзеянчае на яе непасрэдна. Як правіла, такія з’явы вельмі рэдка ў гісторыі. Прынамсі, у гісторыі культуры Беларусі.

¹ Гл., напр.: Гісторыя Беларусі: У 2-ч. Са старажытных часоў да канца XVIII ст. Курс лекцый / І.П.Крэнь, І.І.Кожель, С.В.Марозава, С.Я.Сяльверстава, І.А.Фёдарэў. Мінск, 2000.

Яшчэ адзін падыход да перыядызацыі гісторыі культуры, да кагорага звяртаюцца айчынныя даследчыкі, заснаваны на этнічных працэсах, якія адбываліся на нашых землях. У дадзеным выпадку гісторыка-культурны працэс разглядаецца праз прызму фармавання толькі адной, хаця і найбольш значнай плыні ў культуры беларускіх земляў – беларускай культуры. Уладзімір Конан прапанаваў вылучыць у гісторыі беларускай культуры перыяды нацыянальнага Адраджэння і заняпаду. Кожны з этапаў адраджэння паводле ягоных распрацовак адрозніваецца крыніцамі фармавання (“штуршком”²), стваральнікамі і ідэйным зместам. Гэтая перыядызацыя ўключае раннехрысціянскае адраджэнне (11 – 12 ст.), рэнесанс-ваегуманістычнае (1517 г. – пачатак 17 ст.), “рамантычнае” (20-я – 60-я гады 19 ст.), сялянскае (канец 19 ст. – 1920 г.), перыяд беларусізацыі (1920-я г.)³. На падставе падыходу, прапанаванага Ул. Конанам, можна было б вылучыць яшчэ і г.зв. “інтэлігенцкае” адраджэнне – сярэдзіна 1980-х – канец 1990-х г., у якім асноўным рухавіком беларускага адраджэння з’яўлялася нацыянальна свядомая інтэлігенцыя. Вышэйназваная перыядызацыя можа быць прынята ў якасці схемы для разгляду працэсаў, якія адбываліся ў беларускай культуры, але ўлічваючы, што культурная прастора беларускіх земляў адрознівалася поліэтнічнасцю, яна не будзе універсальнай. Акрамя таго, яна стасуецца толькі да аднаго з працэсаў у самой беларускай культуры. Акцэнт у ёй робіцца пераважна на перыядах уздыму. Што ж датычыцца часоў паміж Адраджэннямі, то яны ў дадзенай схеме паўстаюць толькі як дадатак да асноўнай вывучаемай з’явы.

У гэтым жа шэрагу стаіць яшчэ адна перыядызацыя, якую ўжываюць даследчыкі айчыннай культуры, пераважна, мова- і літаратуразнаўцы – падзел на старабеларускую і новую беларускую культуру. За асноўны крытэрыі тут бяруцца этапы развіцця беларускай мовы і адпаведна вылучаюцца 13 – 18 ст. (перыяд існавання старабеларускай мовы) і пачатак 19 ст. – сучаснасць (перыяд развіцця новай беларускай мовы). У межы гэтых этапаў укладаюць і працэсы, якія адбываліся ў іншых галінах культуры, не звязаных з вербальнымі спосабамі перадачы інфармацыі.

Другі падыход да перыядызацыі засноўваецца на працэсе змены ідэйна-стылявых накірункаў і часцей ўжываецца ў спецыяльных працах, прысвечаных гісторыі асобных гатін культуры або ў гісторыка-культурных даследаваннях. Паводле гэтага падзелу найбольш “асвоілася” ў беларускай гісторыка-культурнай навуцы наступная схема: сярэднявечная культура (уключаючы раннія сярэднявечча – 9 – 15 ст.) – Рэнесанс (16 ст.) – барока (17 – першая палова 18 ст.) – Асветніцтва (другая палова 18 – першыя дзесяцігоддзі 19 ст.) – рамантызм (20 – 40-я г. 19 ст.). У такой перыядызацыі ёсць сваё рацыянальнае зерне, але ёсць і значныя, найперш, метадалагічныя хібы. Храналагічна дадзеная перыядызацыя ў асноўным адпавядае галоўным этапам гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх

² Конан Ул. Беларускае нацыянальнае адраджэнне // Беларусіка=Albarutenika: Кн.1 / Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск, 1993 С. 27.

³ Тамсама. С. 27-30.

землях. Праўда, дакладныя межы названых перыядаў нельга пазначаць з такой катэгарычнасцю. Але аб гэтым будзе гаворка ніжэй. Найбольш недасканалай ў дадзенай перыядызацыі можна лічыць тэрміналогію. Для азначэння перыядаў, па-першае, абраны рознапарадкаваныя з’явы. Рэнесанс і Асветніцтва – гэта *тыпы культуры*, ідэйныя плыні, якім адпавядаюць стылявыя накірункі рэнесанс, класіцызм, сентыменталізм. Барокаж і рамантызм (апошні з маленькай літары) з’яўляюцца толькі *ідэйна-стылявымі накірункамі* літаратуры і мастацтва ў акрэсленым тыпе культуры. Гэтую неадпаведнасць заўважыў яшчэ ў 1980 г. Адам Мальдзіс у стасунку да барока і Асветніцтва⁴. Акрамя таго, у дадзенай схеме ніяк не называюцца перыяды ў развіцці культуры, якія прыходзяць услед за рамантызмам. Гаворка часцей за ўсё ідзе пра буржуазную культуру, культуру паслярэвалюцыйную, культуру Савецкай Беларусі і г.д. За выключэннем гэтых недарэчнасцяў названая вышэй перыядызацыя ядрэнна стасуецца з тыпалагічным падыходам да гісторыка-культурнага працэсу, які ў апошнія дзесяцігоддзі усё больш шырока ўжываецца ў гісторыка-культурных даследаваннях. На постсавецкай прасторы найбольш грунтоўна яго распрацоўвае культуралагічная школа М.Кагана⁵. Паводле перыядызацыі, прапанаванай М.Каганам у ягонай праграмавай абагульняючай працы “Філасофія культуры”, у сусветным⁶ гісторыка-культурным працэсе вылучаюцца наступныя перыяды. Першым па часе быў перыяд пераходу ад біялагічнага ладу жыцця да культурнага, які прывёў да ўзнікнення першабытнай культуры. Часы антычнасці М.Каган далучае да пераходнага перыяду ад першабытнасці да развітай цывілізацыі. Наступны этап, які завяршаецца з пачаткам Рэнесансу, М.Каган характарызуе як феадальную або Сярэднявечную культуру. Асветніцтва, як новы тып культуры, на думку культуролога, пачынае сваё развіццё з 17 ст. і дасягае кульмінацыі ў 18 ст., каб у пачатку 19 ст. саступіць месца Рамантызму. Услед за ім вылучаецца Пазітывізм, а ў пачатку 20 ст. – Мадэрнізм, які з другой паловы гэтага стагоддзя паступова выціскаецца Постмадэрнізмам⁷. М.Каган падкрэслівае, што часовыя межы ў дадзенай перыядызацыі ўмоўныя, іх канкрэтнагістарычны змест з’яўляецца ідывідуальным для кожнага народа, кожнай краіны і рэгіёна. Апрача таго, асобныя з названых ім этапаў у развіцці культуры не былі агульнымі для ўсіх культур, у прыватнасці, на ягоную думку, расейская культура не дазнала Рэнесансу.

Перыядызацыя, прапанаваная М.Каганам, як падаецца, можа быць прынятая для характарыстыкі гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх землях. Але, безумоўна, яна патрабуе адаптацыі. На працягу стагоддзяў Беларусь развівалася

⁴ Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мінск, 1980.

⁵ Каган М.С. Філасофія культуры. Санкт-Пetersбург, 1998; Мыльников А.С. Основы исторической типологии культуры. Ленинград, 1979 і інш.

⁶ У дадзеным выпадку мова ідзе толькі пра еўрапейскую цывілізацыю, да якой традыцыйна далучаюць і краіны Паўночнай Амерыкі, або, па выразу Валянціна Акудовіча аб “юда-хрысціянскім свеце” (Акудовіч В. Уводзіны ў новую літаратурную сітуацыю. Лекцыі для беларускага калегіума // Фрагменты. 1999. № 3-4. С. 214.)

ў межах еўрапейскай цывілізацыі і пражыла ў гісторыі сваёй культуры ўсе тыпы культуры, характэрныя для еўрапейскага рэгіёну. Адметнасцю гісторыка-культурнага працэсу тут была адносна запозненасць асобных гісторыка-культурных з’яваў або іх невыразнасць. Характэрным прыкладам гэтага з’яўляецца эпоха Асветніцтва, якая стала дамінуючай толькі ў другой палове 18 ст., а таксама Рамантызм, які шчыльна пераплёўся на беларускіх землях з іншымі ідэяна-стылявымі накірункамі і плынямі. Тыпы культуры, прапанаваныя ў перыядвацці М.Кагана, маюць у гісторыі культуры Беларусі наступную прыблізную “храналагічную прапіску”. Першабытная культура (ад з’яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі да 8-9 ст.); Сярэднявечная культура (8-9 – 15 ст.); Культура Рэнесансу (канец 15 – пачатак 17 ст.); Асветніцтва (другая палова 18 – 1820-я г.); Рамантызм (1820-я – 1840-я г.); Пазітывізм (1840-я – пачатак 20 ст.); Мадэрнізм (канец 19 ст. – 1980-я г.); Постмадэрнізм (сярэзіна 1980-х г. – сучаснасць).

У гісторыі культуры Беларусі былі перыяды, калі з-за знешне- і ўнутрыпалітычных абставінаў яна “выпадала” з агульнай схемы гісторыка-культурнага працэсу, прапанаванай М.Каганам. Гэта, найперш, перыяд паміж Рэнесансам і Асветніцтвам. Асабліваці гэтага перыяду, на маю думку, былі звязаны, найперш, з сітуацыяй, якая склалася ў сацыяльна-эканамічным жыцці беларускіх земляў. Шматлікія войны, найперш, разбуральная вайна другой паловы 17 ст., прывялі да заняпаду гарадоў і, як вынік, гарадской культуры. Асветніцтва, якое ў Заходняй Еўропе мела сваім падмуркам менавіта бюргерскую субкультуру, культуру трэцяга саслоўя, тут не знаходзіла свайго апірышча. Можна ўзгадаць толькі некаторыя, асобныя праявы гэтай плыні, якія выступалі нават не як тэндэнцыя, а толькі як асобны элемент ці знак. М.Багуцка акрэслівае дадзены тып культуры як сармацкую культуру⁸, якая па сваёй інстытуцыянальнай пабудове, стваральніках, структуры, зместу, месцы і ролі ў соцыюме моцна адрознівалася ад культуры эпохі Асветніцтва. Генетычна яно была звязана з Рэнесансам, а тыпалагічна – з сярэднявеччам і Рамантызмам⁹. Паняцце Сармацкай культуры, як асобнага тыпу культуры, добра распрацаванае польскімі навукоўцамі, можа, на маю думку, быць выкарыстана і нашай гісторыка-культурнай навукай. Пакуль што тэрмін “культура эпохі барока”, які выкарыстоўваецца і айчыннымі гісторыкамі культуры, і замежнымі (у першую чаргу, суседнімі – расейскімі і польскімі), пазначае дадзены перыяд толькі як пераходны, які не меў свайго адметнага ідэйнага аблічча. Пэўна, павінны весціся тэрміналагічныя напрацоўкі, каб зрабіць адэкватнае дадзенаму перыяду вызначэнне.

Безумоўна, асобнага разгляду патрабуюць часы, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад СССР. Адкрытым застаецца пакуль што пытанне, ці можна культу-

⁷ Каган М.С. *Філасофія культуры*. С. 331-336.

⁸ Bogucka M. *The lost world of Sarmatian*. Warszawa, 1997.

⁹ Софронова Л.А. Липатов А.В. Барокко и проблемы истории славянских литератур и искусств // Барокко в славянских культурах. Москва, 1982. С. 3.

ру савецкай Беларусі акрэсліваць як тып культуры эпохі мадэрнізма ці постмадэрнізма, ці гэта праявы нейкага асобнага тыпу культуры. Вырашыць гэтае пытанне ў дадзенай працы немагчыма, і, пэўна, яшчэ доўгі час яно будзе выклікаць дыскусію. Згаданы ўжо В. Акудовіч, напрыклад, прыходзіць да высновы, што праявы мадэрну ў беларускай літаратуры можна назіраць ужо напачатку 20 ст., і лічыць, што з пэўнымі допускармі да мадэрнавай літаратуры можна аднесці сацыялістычны рэалізм. Аднак канчаткова вырашыць гэтае пытанне адносна беларускай літаратуры ён не бярэцца. На ягоную думку, 1985 г. – амаль адзіная і рэдкая для гісторыі нашай літаратуры дакладная датазмены ідэйна-стылявой плыні. Новыя палітычныя ўмовы выклікалі бурлівы рост постмадэрнізма на постсавецкай прасторы¹⁰.

Перыядызацыя гісторыі культуры, у тым ліку, культуры Беларусі, можа ўзяць за асновы крытэрыі і больш універсальныя падзеі ў інтэлектуальным развіцці чалавецтва. Адным з варыянтаў такога падыходу можа быць эвалюцыя сродкаў захавання і перадачы інфармацыі – ад узнікнення пісьмовых крыніц да з’яўлення электронных сродкаў і інш. Але прынцыповымі застаюцца некаторыя моманты, якія павінны прысутнічаць у любой перыядызацыі гісторыі культуры. Гэта, найперш, неабходнасць стаўлення да гісторыі культуры як да асобнай галіны чалавечай дзейнасці, хоць і звязанай з эканомікай, палітыкай, сацыяльнымі працэсамі, але маючай уласную логіку развіцця і перыядызацыю. Апрача таго, неабходна ўлічваць асаблівасці гісторыка-культурнага працэсу. Культура схільна да эвалюцыйнага развіцця, рэвалюцыі ў ёй – з’явы ўнікальныя. Таму заканамерным з’яўляецца адсутнасць у ёй сцісла вызначаных межаў. Асобныя культурныя плыні часта пераплятаюцца, суіснуюць побач на адным адрэзку часу. Таму, напрыклад, эпоху Рэнесанса мы пазначаем канцом 15 – пачаткам 17 ст., а эпоху барока – канцом 16 – сярэдзінай 18 ст.

Пры напісанні падручнікаў і абагульняючых прац па гісторыі Беларусі неабходна, каб улічваліся не толькі падыходы да перыядызацыі сацыяльна-эканамічнай і палітычнай гісторыі, але і прынцыпы перыядызацыі гісторыі культуры.

Пытані да С.Куль-Сяль верставай

Андрэй Кіштываў (Менск): Существует проблема, которую можно назвать тиражированием культуры, то есть тиражированием культурных явлений. Как она соотносится с Вашей периодизацией истории культуры?

Алесь Смалянчук (Гародня): Што Вы наогуллічыце культурай? Перш чым пачынаць перыядызацыю трэба гэта вырашыць, бо Вы і палітычнае жыццё лічыце часткай культуры.

¹⁰ В. Акудовіч. Уводзіны ў новую літаратурную сітуацыю. Лекцыі для беларускага калегіума // Фрагмэнты. 1999. № 3-4.

Адказы С.Куль-Сяльверставай

Адказ А.Кіштывава: Я, дарэчы, хацела ўзгадаць пра гэтай дакладзе. Справа ў тым, што можна зрабіць яшчэ адну перыядызацыю, якая ў далейшым, як мне падаецца, можа быць асноўнай, можа быць той, на якую пакладзецца ўся гісторыя культуры. Гэта перыядызацыя гісторыі культуры будзе зыходзіць са сродкаў захавання, тыражыравання, трансляцыі, рэпрадуцыравання інфармацыі.

Адказ А. Смаленчуку: Што такое культура? Я лічу, што гэтанайперш інфармацыя. Ёсць шмат азначэнняў культуры, але інфармацыя – гэта сукупнасць усёго таго, чым валодае чалавечае грамадства. Гэта веды эканамічныя, веды аб стварэнні нейкай прылады працы, веды з вобласці маралі і г.д. На аснове такой дэфініцыі можна зрабіць наступную перыядызацыю: вынаходніцтва пісьма, як сродка захавання, перадачы інфармацыі – гэта адзін узровень. Потым, кнігадрукаванне – гэта другі перыяд. І трэці – сучасны – кампютарызацыя, СМІ і г.д.

Праблема тыражыравання культуры мае таксама этнічны аспект, калі адбываецца сутыкненне розных культураў. Мы ідзем да таго, што ў нас ствараецца адзінае культурнае поле. Адбываецца размыванне межаў сацыяльных, этнічных, якіх заўгодна. Для сучаснага маладога чалавека нармальна карыстацца двума мовамі, скажам, англійскай і беларускай. Часы Рэнесансу (першадрук Скарыны ў Празе) – пачатак гэтага працэсу. Для Скарыны нармальным было паехаць у Прагу, таму, што там былі лепшыя ўмовы для друку. А, напрыклад, Бернардоні нармальна было будаваць у Нясвіжы, таму што там добра плацілі. Размыванне гэтых межаў абазначылася яшчэ тады. Культура асіміліруецца, уносіцца іншы культурны ўплыў, становіцца ён іншародным цэлам ці прыжываецца – гэта ўжо справы кожнай культуры, кожнага асяроддзя.

Культура і палітыка. Культура – гэта таксама палітыка, або яна можа стаць палітыкай. Палітыка можа стаць культурай, калі мы гаворым пра палітычную культуру. Безумоўна, у беларускай гісторыі палітыка так ці інакш уплывала на культуру, але і культура ўплывала на палітыку. Культурны ўзровень палітычных дзеячоў акрэслівае палітыку, якую яны праводзілі. Тут працэс узаемазвязаны і, напрыклад, забарона беларускай мовы ці закрыццё беларускіх школ між іншым паказвае ўзровень культуры людзей, якія гэта робяць.

Рэпліка-пытанне А.Кіштывава: Как соотносятся между собой периодизация политической истории и периодизация культуры?

Адказ А.Кіштывава: У працах па гісторыі культуры я буду выкарыстоўваць сваю перыядызацыю, а вы – сваю. Але калі ў нас будзе перасячэнне, давайце будзем дамаўляцца і шукаць нейкі кампраміс. Я пакуль яго не бачу. Калі па-ранейшым культура будзе выкладацца як факультатыў, то на першым месцы застанеца перыядызацыя палітычная. А калі, наадварот, на факультатыў паставіцца гісторыя палітычная, то вы ўжо вымушаныя будзеце выдзяляць эпоху Рэнесансу, Асветніцтва і г.д. Напрыклад, у часы Асветніцтва адбыліся падзелы Рэчы Паспалітай.

Рэпліка Алега Латышонка (Беласток): Святлана Сяльверстава спярша казала пра перыядызацыю палітычнай гісторыі, пасля пра культуру, пасля стала падкрэсліваць, што гэта практычна адно і тое. І мне здаецца, што неабавязкова супрацьстаўляць сабе тыя перыядызацыі. Нават да той перыядызацыі, якую яна прадставіла сёння, можна вельмі свабодна дапасаваць палітычную гісторыю. Існуючая палітычная перыядызацыя гісторыі Вялікага Княства, Рэчы Паспалітай, Расеі схематычна не адпавядае беларускай рэальнасці, гістарычным рэаліям. Гэта штамп, з якім даўно трэба развітацца. І, думаю, што палітычная гісторыя ніяк не пярэчыць перыядызацыі культуры.

Святлана Куль-Сяльверстава: Цікава пабачыць, як у нашых суседзяў выглядае перыядызацыя гісторыі культуры. Напрыклад, у палякаў даследчыкі гісторыі культуры карыстаюцца мастацтвазнаўчай перыядызацыяй. У іх таксама няма вызначанай перыядызацыі, якой усе прытрымліваюцца.

У расейскай гісторыі культуры сітуацыя таксама падобная да нашай. Гэта агульнаеўрапейская з'ява. Няма пакуль еўрапейскай перыядызацыі гісторыі культуры. І я думаю, калі мы ў гэтым накірунку зробім прарыў, то будзе вельмі добра.